

EÖTVÖS JÓZSEF SZEMÉLYISÉGE

legbensőbb levelezése tükrében

1. Kevés írásművet oly nehéz műfajba, típusba vagy akár csak használati csoportba osztani, mint a magánlevelezést, különösen pedig a családi levelezést. Ugyanakkor a művelődéstörténet, kivált a napi mentalitástörténet, s persze az alakléktan is kevés írásfajtból méríthet annyi s oly hiteles anyagot, mint éppen a magánlevelezésből, szóljon az akár a legáltalánosabb címzettnek s a legáltalagosabb tárgyról.

A két Eötvös levelezésében azonban sem az adresszáltak, sem a tárgyak nem átlagosak, bár gyakran mindennapiak. Apa és fia közt a levelezés akkor válik folyamatos, havonta mintegy kétszer forduló gyakorlattá, mikor Loránd külföldi, némethoni egyetemekre kerül. S ekkor válik mindkét fél, az általuk képviselt kor és emberfajta, művelődési szint és gondolkodásmód szempontjából fontos adatszolgáltatóvá.

Mégpedig Eötvös József nevelési és emberszemléleti felfogása következtében. Amidőn bizonyos nézeteltérésre került köztük sor, az apa szükségesnek érzi, hogy nevelési elveit igen tömören összefoglalja, s értésére adja fiának: a lehetségesnek, a hasznosnak véltek közül ő miért a választottat alkalmazta. Kétféle szülői, családi nevelés üdvös szerinte. Az egyik az állandó, pontról-pontra való irányítás, a folytonos ellenőrzés, a ki nem hagyó napi magatartás-és munkaszámonkérés. Ez ott hasznos, ahol a fiatal embernek megvan a munkabírása és elméleti képessége is, de későn érő, határozott egyéniséggé lassan váló, világos célkitűzővé nehezen fejlődő típusról van szó. Ez a típus így megszokja a munka és az idő rendszeres beosztását, s nemcsak önmagával számol erről el, de ha olyan pozícióba jut, beosztottjait is elszámoltatja.

A másik nevelésfajta, szerinte, akkor jön számításba, sőt akkor nélkülözhetetlen, ha gyorsan érő, céltudatos, erős akaratú tehetséges fiatalokról van szó, akikben már gyermekkorban megmutatkozik az egyéniség, nem utolsó sorban „a költő”, amin ő, Eötvös itt nem szépirodalmi beállítottságot ért, hanem képzelőerőt, kezdeményező készséget, kivitelező távlatlátást. Az ilyen fiatalokat nem kell, nem szabad előírt rendbe fogni, hanem az ő problémáikról mint saját problémáinkról kell velük egyenrangúként szólni, a magunk tapasztalatát mint a magunk sorsáról való önnön elmélkedésünket kell elébük tárnunk, hogy ők aztán tovább vigyék mint saját útjukról, jövőjükéről való saját elmélkedést. Fiát e típus kiemelkedő megtestesítőjének tartotta, s ha néha közvetlenül is figyelmeztette, azt sok körülírással, fátyolozással, szinte bocsánatkéréssel tette. Évek haladtával első számú, majdnem egyetlen egyenrangú elmélkedő, beszélgető társának tekintette. Amihez hozzájárult persze az asszonyokról való konzervatív vélekedése, akikre sem szélesebben vett közéleti, sem szorosabban értett hivatali, de személyeket illető emberismereti eszmefuttatásait sem bízta. Elvont, tudományos, filozófiát illető gondolatokról nem is szólva.

2. Ami aztán mind közelebb hozta gyorsan felnőtté érő fiához, az közéleti kortársairól való egyre lesújtóbb vélekedése. Az ellenzékét egy pillanatra sem vette szellemileg komolyan. Egyre arról tudósítja fiát, mennyire szenved szócséplő, gondolattalan, népszerűség-hajhász szónoklataik alatt. Nemcsak a Madarász-féléket, de Tiszát is pusztán demagógnak véli, sőt, még Irányit is a realitások iránt érzéketlen, naiv retorizálónak. Levelei egy részét is ezek beszédei alatt írja, s kéri is sűrűn a bocsánatot az esetleges hibákért és szaggatottságért, mert bármi üres legyen is a szóözon, mégiscsak zavarja. De igazában a kormánypárt, sőt maga a kormány sem jár jobban. „Kollégáim nagy része nem érti, sem nem érzi feladatának nagyságát, s így sokkal többet bosszant maga a kormány, mint az opposíció, mely tulajdonképpen a legjámborabbak közé tartozik, s Mefisztóra csak annyiban emlékeztet, hogy mindent tagad, de éppen nem esze által”. (1869. okt. 30.)

Ha teheti Eötvös, menekül a velük való beszélgetéstől. Amidőn Karlsbadban üdülve Somssich Pállal, Horváth Boldizsárral, Ghyczy Kálmánnal volna kénytelen együtt lenni, akik, mint mondja, egy csomó ámuló táblabírátlól körülvéve, őrlik az értelmetlen politikai

ocsút, folyton betegnek, fejfájósnak tettei magát, hogy szabadulhasson, az erdőket járhasa, vagy az ott tartózkodó német történészekkel s természettudósokkal társaloghasson.

Világos mindezekből, hogy öntudatát, önértetét, pálya-, egyéniség- s teljesítménybüszkeségét sem rejti fia előtt. Sőt családi önbecsülését sem. Egy alkalommal arról szól, hogy családja – „mi Eötvösök” – abban a hibában szenved, hogy nehezen viseli el környezete közönységességét, s nehezen rejti el iránta való ellenszenvét. Máskor ironikus félmondatokban arra utal, hogy olyan eszméket, melyeket ő két évtizeddel előbb cikkeiben már kifejtett, zajosan újként és sajátjukként találják a szónokok; például a felekezeti egyenlőséget, a zsidó emancipációt, az oktatók megbecsülését, a börtönök civilizálását. Nem szereti a magyar ünnepeleskedést, a sok éljenzésről, tapstról, koszorúzásról, orációról csúfolódva beszél, különösen ha neki is részt kell bennük vennie. Nem kíméli az egyháziakat sem. Csípős humorral tudósítja fiát, hogy Andrassy György (vegyesházassági) esküvőjén mind a katolikus, mind a kálvinista pap mily szóvirágokkal tett ki magáért, főleg pedig, hogy az elsőkelő közönség mily szépek tartotta szónoklataikat.

Mégis minden önirónia és humor ellenére nem lehet nem érezni, büszke arra, hogy a király s a miniszterelnök, Andrassy távollétében neki kellett bizonyos funkciókat átvennie, feleségének pedig a királyné udvarmesterei tisztét betöltenie. Arra is sokat ad s tudatosítja is fiában, hogy neki – mivel apja népszerűtlen volt – magának kellett mindent elérnie, és hogy valóban sokat is ért el. Éreztetni, mennyivel könnyebb helyzetben van fia, mint volt egykor ő, mert ha szorgalmat, tehetséget tanúsít, amiről nincs kétsége, általa minden kapu nyitva áll majd előtte. Reméli s elvárja, hogy „az Eötvösök” fia majdani munkássága által is nevet jelentenek a magyar történelemben, s e munkásság nemcsak a nevet emeli, hanem az ő általa kezdeményezett irányzatot is továbbviszi. Ő, mint az Akadémia elnöke, nem rossz ajánlólevél a legjobb német egyetemeken és tudósoknál, de ezt csak akkor vegye fia igénybe, ha az a tudomány érdekében hasznos és nem önértésért.

S itt a fellengző nemesi s exkluzív arisztokrata-mentalitás és rétegösszetartozás-tudat helyett polgári életpragmatizmusa mutatkozik meg. Nemcsak abban, hogy gyakran ad hangot napi anyagi gondjainak, fizetésre utaltságának, hanem főleg abban, hogy okos, céltudatos, haszonnal járó beosztásra inti fiát. Egy karácsonyi-újévi pénzküldeményt például határozottan arra szán, hogy fia forogjon társaságban, s máskor is tanácsolja, kössön érdemes és szívélyes kapcsolatokat jelentőséssel, jelentősnek ígérkezőkkel. De épp annyira abban is, hogy reméli, sőt már előlegezi, hogy a közvélemény majd egyre inkább a polgári megbízhatóságot, a vállalt feladat elvégzését, az „úri” szeszély kerülését becsüli igazán. Már-már mulatságos, hogy ennek érdekében ártatlan alakoskodást is megengedhetnek tart. Amikor fia, Königsbergben nem találva helyét, a szemeszter vége előtt akar hazatérni, a leghatározottabban ellenzi a hazatérést. Menjen addig Berlinbe, Lipcsébe, járjon múzeumot, színházat, tegyen ismeretségekre szert, de itthon ne keltse a megbízhatatlanság, a kitartás nélküliség, a rendszertelenség látszatát.

Hogy mennyire kettős társadalmi tudattal élt pragmatizmusa jegyében, jelenben maradt múltjával s jelenbe képzelt jövőjével, szinte bájosan mutatja lányai s fia sorsával törődésének különbsége. S itt nemcsak arról a konzervatív vélekedésről van szó, miszerint a nő feladata a jó ízléssel rendelkező háziasság s a gondos anyaság, hanem arról is, hogy a magyar birtokosság többségét, illetve vele azt a jogi képzést, melyben az részesült, múltba ragadtak tartja, fiát, s az ő képzését viszont magyar földön egyelőre még jövőbe illeszkedőnek. Mindkét leendő vejről eszmét cserél fiával. Azt írja egyikről, Náray Lajosról, nem gyengébb az átlagnál, sőt megvan az az előnye, hogy nem avatkozik a közéletbe, mint magabiztos tudatlansággal teszi legtöbb társa. Hasonlóan szól a másikról, Inkey Istvánról, akit per „szegény Pista” említ, s mindkettőjük legfőbb ajánló erényének azt tartja, hogy kellően, a társadalmi elvárásoknak megfelelően gondoskodnak feleségükről, családjukról.

3. De szorosan vett elvi-elméleti, gondolkodásbeli kérdésekben is mutatkozik kényszerű kettőssége. Emeljünk ki négy kérdéskört.

3. a. Eötvöst mérhetetlen bizalom tölti el a tudomány világalakító lehetősége iránt. Mégpedig kétfajta tudományosság iránt. A történelmi tudomány az egyik, mely magában foglalja számára mindazt is, amit majd szociológiának, politológiának, ideatörténetnek, struktúramorfológiának neveznek. Fiát előbb a politikai s a művelődési közélet pályáján szeretné látni, jogi-történelmi tanulmányokkal főlvértezve, mint saját tevékenységének közvetlen folyta-

tóját. Később fia kitartása s előhaladása láttán, s az európai, kivált a német természettudományosság eredményeit figyelve bevallja, igazában irigylit fiát, s a természettudományt egyre inkább a tudományok vezérének érzi.

Többször alkalmaztuk Eötvösre a *pragmatikus* megjelölést. Valójában azonban *félromantikus-félpozitívista liberálisról* kellene szólni; romantikopozitívista liberálisról – itt a „pozitívista” még az irány felvilágosodással rokon, fölmenő ágát jelenti.

A mérhető, a kísérlettel igazolható, a statisztikai argumentációjú kauzalitás iránt különös vonzalmat érez, s az így tárgyiasított jelenségeket szeretné romantikus liberális elvei valóra váltására fogni. Akár szimbólum is lehetne, hogy jó néhány levélben hol föl váltva, hol egyszerre küld üdvözlőt Kirchhoffnak, Bunsennek, Csermáknak, Welkernek, Rorschernak, Bluntschlinak.

3. b. A filozófiához való viszonyát is ez a kettős összetettség jellemzi. A történelem tanításának ez a nagy hívője szélsőséges ellenszenvvel szól Hegelről s általában a történetfilozófia zárt rendszeréről. Kantról ugyan rokonszenvvel beszél, de kiderül egyik leveléből, hogy inkább csak életét ismeri, inkább csak olvasott róla, mint tőle. Az erkölcsi parancs tana érintette s vonzotta, de (s ezt máshonnan is tudjuk) mikor filozófiáját olvasni kezdte, kedvetlenül tette le. Midőn fia az experimentáló egyetemek után Königsbergbe kívánczik, mivel ott, úgy tudta, filozófiai alapozást is nyújtanak, illetve filozófiai következtetéseket is levonnak a fizikai kísérletekből, szívesen, sőt kíváncsian egyezik bele átköltözésébe, átiratkozásába.

A józan ifjú fizikusnak azonban hamar elege lett a bonyolult transzcendens és metafizikai ártéltelmezésekből, s ekkor óhajtott – mint utaltunk rá – szemesztervég előtt hazatérni. S ha az utóbbit atyja ellenezte is, magával a kiábrándulással nagyon megértő, sőt öngigazolóan megelégedett volt. Goethét, főleg a *Faustot*, igen szerette idézni, s láthatólag mindenre talált belőle kádenciát. De talán egyet sem oly szívesen és sokszor, mint ezt: „*Ich sage es dir: ein Kerl der spekuliert, / Ist wie ein Tier auf dünnen Heide, / Von einem bösen Geist herumgeführt, / Und rings umher liegt schöne grüne Weide*” („Mondom neked: a habozó olyan, / akár a sivar puszta barma, / lidércről úgyve mind csak egy körben rohan, / s körös-körül szép zöld rét, jobbra-balra” – Jékely Zoltán fordítása). S azt mondja egyik kései levelében, ha fiatal volna, most talán ő is fia útját járná. Amikor ő indult, más volt a szükség, a kényszer, a lehetőség. Mindenesetre Bacon az, akit úgy emleget a filozófia nagyjai közül, mint akit leginkább szeret.

3. c. A königsbergi eset átvizsgálva a harmadik problémakörbe: miképp mutatkozik meg apa és fia között a valláshoz, az egyházhoz való viszony. Eötvös mindig katolikusnak vallotta magát. Az egyházat, kivált a magas hierarchiát azonban nem kedvelte. Persze, a többi egyházat sem; csakhogy a hierarchiából adódó hibákat a nagy vagyonú s privilegizált helyzetű katolikus papságnál halmozódva látta. Kereszténysége nem egyházas és nem tételes kereszténység. A gyakorlat tekintetében inkább évmegszentelőn liturgikus s kultúrhistoriai az ő kereszténysége, a gondolatiság oldaláról pedig deisztikus kereszténység. A kálvinistákat láthatólag nem különösebben kedvelte; retorikájuk, kverulanciájuk, különb magyarság-igényük miatt. Luthert azonban nagyon tisztelte. Az európai önálló s egyedi gondolatformálódás, szabadságkibontakozás egyik alappilléreinek tartotta, aki visszahatott ellenfeleire is, az egész európai civilizációra is. Az mindenesetre sokat mond, ha szólásmódban fordul elő a *deus*, a *Gott* szó – például ember tervez, Isten végez – *Istenről* beszél, ha viszont filozofikus elmélkedésbe bocsátkozik, szinte kivétel nélkül *Istenségéről* szól, ahol a képző világosan egy deisztikusan elvonatkoztatott, némileg panteizált központi erőt és örökösödőt jelent. Darwint örömmel olvassa, és szomorúsággal fogadja el a fajokon belüli létharcnak, az erősek fönnmaradásának s a gyengék pusztulásának tételét. A majom-ember kapcsolatot azonban kétséggel kezeli. Vogt materializmusát pedig szinte utálattal utasítja el.

Amikor fia hevesen kikel a teológiai fakultások tudományegyetemi jelenléte ellen, Eötvös azzal védi álláspontját, hogy egyrészt jót tesz a teológiának, ha a természettudomány közelségében van. A teológián belül ilyenkor az észelvőség rendszerint erősebb, s végül is érdek, hogy a papok, akik annyira hatnak a népre, tudományközelségben képeztessenek. Másrészt, ha együtt vannak a különböző felekezetek teológiai fakultásai, jótékonyan hatnak gondolatilag is s emberileg is egymásra, s a vidéki püspöki szemináriumok, illetve protészák főiskolák ultramontanizmusa és provincializmusa, meg beltenyészeti intoleranciája nem uralkodhat el, hisz így a papság vezető elitjét korszerűen művelt, toleráns környezetben lehet képezni. Annál is inkább, mivel a magyar főpapság ragaszkodik ugyan privilégiumaihoz, de Pio

Nono csont-konzervatívizmusaival szemben – néhány kivételtől eltekintve – mint a pápai infallibilitás, a csalhatatlanság dogmájának határozott ellenzése is mutatta, liberális és tudománykedvelő. S mindez fokozottan hasznos lehet az unitus és orthodox papság esetében, mert mindezekhez egy fontos nacionális szempont is kapcsolódik. Balászfalván vagy Karlovicán nemcsak a középkorias egyházi szellem uralkodik, hanem egy határozott államellenes, a magyar alkotmánnyal és a liberális együttéléssel szemben ellenséges vagy legalábbis gyanakvó mentalitás. Ez a nagyváros tudományközeli világában erősen lecsiszolódik.

3. d. S ez megint átvezető híd egy másik alapkérdéshez. Eötvös számtalanszor leírja fiával való levelezésében, hogy életét a nemzeti műveltségnek az egyetemes művelődés szintjére való emelésében töltötte el; ezt tartja érdemének s ezt szeretné fiától is várni. A hangsúlyok igen fontosak: nem valami önlényegű nemzeti kultúráról van szó, illetve nem valami különlegesen nemzeti civilizációról (mert ő angol s pragmatikus módon jobban kedveli a civilizáció kifejezést), hanem az egyetemes kultúra, illetve civilizáció egy idő- és térbeli variációjáról.

Egyik legérdekesebb levélváltása fiával a tudomány nemzeti lehetőségéről szól. A társadalomtudományoknál a tárgy lehet nemzeti, amennyiben konkrétan egy területhez, egy néphez kapcsolódó tárgyról van szó, de a módszer, a cél, az érvelés nem, hanem legfőképpen a tárgyhoz alkalmazott módozat. Fia hevesen kirohan a természettudományok nemzetiesítése ellen, s még a nemzetközi, a más nemzeteknél is alkalmazott szakszókincs erőszakos magyarosítását is zavaros ostobaságnak véli. Az apa teljesen egyetért vele, s szerinte is többet ártottak, mint használtak e tevékenységgel; s okosabb lett volna, ha a természettudományok nemzetiesítése helyett magának a tudománynak a művelésével foglalkoztak volna. A tudomány, akár társadalmi, akár természeti tárgyú, egyetemes, vallják mindketten, csak alkalmazása módszereiben lehet helyi, nemzeti. Amikor ők „magyar tudományról” szólnak, akkor az egyetemes tudomány magyarországi szintjére, fejlettségére gondolnak mint karakterjegyre, s nem valami külön önlényegűsége. Amiben egy nemzet karakterét látják, az egy ország, egy nemzet egy-egy időszakra jellemző életvitele, szokásvilága s mögötte álló erkölcsi felfogása, mentalitása.

S itt éri leveleik olvasóját erős meglepetés. A porosz-francia háború első csatái után Eötvös valósággal elégtétellel állapítja meg egyrészt azt, hogy helyesen tett, midőn kormányát intette, nehogy francia oldalra álljon, másrészt azt – s ez az igazi elégtétel –, hogy egy nemzet, amely szórakozásban, mégpedig olyan szórakozásban vezet társai között, mely nemzeti táncá emeli a kánkánt, csak alulmaradhat azzal szemben, amely viszont oly sokágúan, oly komolysággal s az ország egészére kiterjedően műveli a tudományokat. A franciás műveltségűnek tartott Eötvös itt persze nem valami nemzeti-faji rokon- vagy ellenszenvről tesz tanúságot, hanem arról a felfogásáról egyrészt, hogy csak az egész országra kiterjedő, a tudás megteremtését és átadását erkölcsi kötelességnek tekintő iskolarendszerrel lehet egy nemzet politikai, társadalmi, gazdasági tekintetben egyaránt erős. A német tudományosságot részint decentralizáltsága és lépcsőzetes felépítettsége, részint a tudományok összműködése – ma úgy mondanánk: interdiszciplinaritása – következtében tekinti mintaszerűnek. A kolozsvári egyetem is ezért olyan szívügye Eötvösnek: ott, ahol nem köt a meglévő, ezt a német eszményt lehet majd hazai módon megvalósítani. Másrészt, s ezzel együtt a tudomány átalakító erejébe vetett hit, akár a politika rovására is, mely a német tudományosság képviselőit is jellemezte, a politikus Eötvöstől sem volt idegen.

4. S ezzel e levelezés tanulságainak összegezéséhez jutottunk. Egy mind világfelfogásában, mind etikájában deisztikusan liberális keresztény emberrel állunk szemben. Alkatában tartózkodó, emberi kapcsolatot nehezen teremtő, e tekintetben majdnem gúnyos, magányos típus. Tudja ezt magáról s szenved is. Egyszer inti is fiát, ne temetkezzék annyira munkáiba, legyenek végig kitartó emberi-érzelmi kapcsolatai; ő maga, mondja melankóliával, nagyon is tapasztalja, mennyire hiányzik ez öregségében. S tudták ezt róla, féltek is miatta mások is tőle. A királyné egy-egy meghívásáért tülekedett az elsőkelő világ. Őt viszont Erzsébet szinte alázatosan kéri, áldozzon a társaságra, legalább az ő társaságára, bármennyire idegenkedik a társaságtól, ha csak egy órát is.

Biedermeieres romantikus érzékenység és vágyakozás tölti be lelkét egy otthonosabb, erősebb világ iránt. Az ő romantikája a felvilágosodás örökségével van áthatva, melyet azonban már mélyen átjárt a pozitivistá tudományhit, elsősorban a természettudomány hite. Egyik

utolsó, már-már hagyatkozásnak számító levelében remekül egyesül e két elv: „Ha van gyönyör a világon, azt csak a tudomány és a szeretet adja; csak akinek esze és szíve egy tárgykört bír körülfogni, ki e nagy világ vagy a történet bámulatos rendjét megérti, s a meleg érzést, mellyel egy kedves lény hozzá közeledik, viszonzozni tudja, az érzi, hogy a világon boldogok is lehetünk.”

Alapszó e vallomásban az is módosító szócska. Egy melankóliával teli, nemesen tartózkodó léleknek, aki nem kedveli a történelemfilozófiákat, de akar és tud hinni a történesek folytonos jobbulásában, tevékeny sztoicizmusa, elkötelező sztoicizmusa nyilvánul meg általa: ha szív és ész természeti törvénye, azaz parancsa szerint járunk el, boldogok is lehetünk. Leveleit mindig így, ezzel a puritánul tartózkodó, finom érzékenységgel és önérzettel zárja, írja alá: a felső sorban kivétel nélkül mindig ez áll: „szerető apád”, alatta pedig mindig csupaszon csak ennyi: Eötvös.

Ha e levelezés alapján Eötvöst a különböző pszichológiai tipológiák örökletesen állandó elemei segítségével kívánnánk elhelyezni, előbb két tudománytörténeti mozzanatot kellene hangsúlyoznunk. Akár a Galenos-Kant féle négy alapkategóriából – kolerikus, szangvinikus, flegmatikus, melankolikus –, akár annál többről indulnak is ki a kutatók – Wundt, Kretschmer, Jung, Eysenck, Sheldon s a lélektan más nagyjai nyomán a *típusok tulajdonságokra lebontása* helyett a *tulajdonságok típusokba szervezése, típusokká építése* irányába haladnak, s eleve adott kategóriák helyett domináns faktorok, uralkodó összetevők dimenzionális jelenléte alapján osztályoznak. Másrészt ún. interfaktorális, interkorrelációs tulajdonság-jelenlétek alapján. Kizárják a tiszta, egymástól izolált típusokat is, s azt is, hogy az egyes tulajdonságok mindig és mindenkinél szükségszerűen ugyanúgy társulnának. Főleg az introverzió és extraverzió vonatkozásában fontos ez, s a kultúrtörténet s ezen belül a szokás- és viselkedéstörténet különböző fázisait illetően. Eötvös esetében különösen.

Mert eredendően a befelé forduló sajátságok látszanak uralkodni lelkiségében. Erősen érzelmi, sőt érzelmes és melankóliára hajló. Érzelmi közelítéseiben ez utóbbinak megfelelően aggodalmas, s ha nem is bizalmatlan, de óvakodva távolságtartó és visszahúzó. Emocionalitása inkább mély és állandó állagú, mint sokrétű, gyorsan változó vagy éppen anarchikus vegyülékességgel ütköző. Gondolkodása folytonos s egyenletes. Amint érzelmeiben az indulat elem. gondolkodásában a tagadó, a kétségeskedő vonás szorul vissza. A logika és a ráció továbbépítő bizalma és akarása néha szinte voluntárisan hártja el a fölmerülhető zavaró, akadályozó, bontó mozzanatokot.

S ezzel *született* egyéniségéből *alkotott* egyéniségének döntő mozzanatához jutottunk. Eötvös, ez az eredendően befelé forduló alkat kifelé tekintővé, *kifelé tekintővé is* munkálja magát. A visszahúzó, a melankolikus, az érzelmi magányában meditáló ember elvi célok, rációs feladatok, történeti vállalások jegyében és érdekében tevékeny, társulékony, számítva konstruáló, az érzelmet kiiktatva kontrolláló vonásokat épít be, erősít fel jellemében. Számítalan módon és variációban mondja el fiának, mennyire a maga akarata és ereje kellett ahhoz, hogy külső-belső adottságai jellegével szemben pályáját megfussa. Mert többször is utal rá, hogy mindig szívesebben olvasott és elmélkedett, szemlélődött magában és fogalmazott magának, mint szerepelt a közélet porondján. S hiába szól „az Eötvösökről”, igazában az akkori magyar köztudatban nem nagy név ez, sem nagy múlt, sem nagy vagyon, sem kivételes esemény, sem nagy rokonság nem állott mögötte. Ellenkezőleg, apja rossz híre-neve még a semleges indulástól is megfosztotta. Így született egyéniségét, tulajdonságait, hajlamait valóban át kellett formálnia; úgy is mondhatnánk, a négyes osztású ősi tipológia jegyében: a melankolikusba flegmatikus, sőt, némi szangvinikus elemeket is kellett táplálnia.

Ami a hazai művelődés-, mentalitás-, magatartás- és viselkedéstörténetet illetően annyit jelentett, hogy az urbanizálódó nemes úr és a polgári magas hivatalnok, a laicizálódó etikájú keresztény s a tradicionálisan gondolkodó családfő, az érzelmeiben élő romantikus, s a szellem világában gyönyörködő aufklárista értelmiségi zárkózott magánéleti magatartásához párosította, magára vette a közéleti szerepvivő napi, taktikai realizmusát, a liberális pártpolitikus indulattal számoló koncesszióját, a hazai szokások nehezen viselt ceremonialitását, a honi megnyilatkozásformák retorikai dagályának elviselését. Egyszóval: előlegezte azt a belátásos kölcsönösségi-engedményességi alkalmazkodást, amelyet majd Spencer, a következő évek európai politikai prófétája a közéleti ember legfőbb erényeként hirdetett. (*Szépirodalmi, 1988*)